

INSTITUCIONALNE PROMJENE KAO PREDUSLOV ODRŽIVOG EKONOMSKOG RAZVOJA ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE

Mr. Dragan Radović

Fakultet za pomorstvo Kotor, Univerzitet Crne Gore

e-mail: limov@t-com.me

Sažetak: U ekonomskoj literaturi je dokazano da je uloga institucija uopšte i ekonomskih institucija posebno, izuzetno značajna za privredni rast i održiv ekonomski razvoj. U većini tranzicijskih država je ravnomjerna primjena ekonomskih i opštih instituta znatno redukovana, pod uticajem ideja ekonomista-reformatora o neoinstitucionalnom monizmu tržišnog oblika (tipa neoliberalizma). Polazeći od činjenice da ekonomski rast i ekonomski razvoj ne karakterišu sve zemlje, Nobelovac D. North i R. Thomas su njihovo odsustvo objasnili neefikasnošću ili nepostojanjem većine institucionalnih struktura, prvenstveno prava svojine, “dobra igra više zavisi od dobrih pravila nego od dobrih igrača” (J. Buchanan). Za razliku od nosioca ekonomske politike u našem regionu, u svim razvijenim privredama donosioci odluka ,značajno mjesto pridaju teorijskoj koncepciji institucionalnog pluralizma . Svjedoci smo da je pluralizam institucija, a ne nikako monizam, glavno obilježje institucionalne strukture pomoću koje se postiže maksimizacija dohodka i visok stepen sloboda . Ako se osvrnemo , u širem regionu Jugoistočne Evrope nigdje nema takve pluralističke institucionalne strukture i iz tog razloga nema ni društveno-ekonomskog blagostanja, ni značajnijeg nivoa sloboda, ni značajnijeg i dugotrajnijeg ekonomskog rasta i razvoja.

Ključne riječi: ekonomske institucije, neoliberalizam, održivi razvoj, ekonomski rast, Jugoistočna Evropa.

INSTITUTIONAL CHANGES AS A PREREQUISITE FOR SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE COUNTRIES OF THE SOUTH EASTERN EUROPE

Abstract: The economic literature has shown that the role of institutions in general and economic institutions in particular, are extremely important for economic growth and sustainable economic development. In most transition countries is uniform application of economic and general institutes significantly reduced, influenced by the ideas of economist - reformers neoinstitutional monism market forms (like neoliberalism). Starting from the fact that economic growth and economic development is not characterized by any country, Nobel laureate D. North and R. Thomas as their absence explained inefficiency or lack of most institutional structures , especially property rights , "good game depends more on the good

than the rules of good players " (J. Buchanan). In contrast to the policy makers in our region, in all developed economies, decision makers, an important place attach the theoretical concept of institutional pluralism. We have witnessed a plurality of institutions and not by monism, the main feature of the institutional structure through which achieves maximization of income and a high degree of freedom. If we look back, in the wider region of Southeast Europe (SEE) nowhere such a pluralistic institutional structure and for this reason there is no socio-economic well-being, or significant levels of freedom, even more significant and long-term economic growth and development.

Keywords: Economic Institutions, Neoliberalism, Sustainable Development, Economic Growth, South Eastern Europe (SEE).

1. UVOD

Polazeći od činjenice da ekonomski rast i ekonomski razvoj ne karakterišu sve zemlje, Nobelovac D. North i R. Thomas su njihovo odsustvo objasnili neefikasnošću ili nepostojanjem većine institucionalnih struktura, prvenstveno prava svojine. Poznata je i izreka Nobelovca J. Buchanana da *„dobra igra više zavisi od dobrih pravila nego od dobrih igrača“*. Pretpostavka za ostvarivanje stratezijskih razvojnih ciljeva privrede i društva u cjelini, predstavlja realna, moderna, razvijena i konzistentna institucionalna infrastruktura, u prvom redu struktura prava svojine, koja predstavlja vrlo bitan faktor maksimiziranja društvenog blagostanja. Uspješne privredne sisteme karakteriše skladan, dinamičan i nekonfliktan odnos između svih institucija. Njihova interakcija, koja se u literaturi naziva institucionalna sinergija ili institucionalni pluralizam u literaturi nije sporna. Ali postavlja se pitanje granica oblasti i metoda njihovog djelovanja, kao i primjene u praksi.

Za razliku od razvijenih tržišnih privreda, koje su dugotrajnom evolucijom unapređivale i usložnjavale svoje ekonomske sisteme, njihove elemente i institucije, sve države postsocijalističke tranzicije, a u konkretnom slučaju države Jugoistočne Evrope su naslijedile institucionalnu nerazvijenost i institucionalni monizam (dominaciju državnog regulisanja). Umjesto razvijanja institucionalnog pluralizma kao razvojno dokazane civilizacijske kategorije, krenule su u razne institucionalno-monističke improvizacije tipa neoliberalizam, koje su (navodno) maksimalno forsirale instituciju tržišnog regulisanja. Na žalost, u pomenutim državama i odgovarajućim privredama nije razvijena ni opšta, ni ekonomska institucionalna struktura, pa čak ni propagirana monistička (neoliberalna) institucionalizacija: privatno preduzetništvo, efikasni vlasnici privatne svojine, konkurencija, tržišni i svojinski odnosi, tržišna infrastruktura i tržišne strukture.

U praksi se sve to pretvorilo u specifičnu anti-razvojnu fenomenologiju, čiji su nosioci bile povlašćene i privilegovane nomenklature, koje u literaturi (D. Rodik, D. Acemoglu, V. Polterović, M. Mesarić, V. Drašković, B. Yerznkyan, D. Stojanov, M. Drašković i mnogi

drugi autori često označavaju sa prefiksom kvazi. Jasno je da su zbog toga, pored ostalog, izostali privredni rast i razvoj, kao i efikasnost privređivanja. Deficit ekonomskih i drugih društvenih i ekonomskih institucija i/ili njihovo redukovano egzistiranje su uslovili brojni kočioni faktori uticaja (posebno politički) i neformalni institucionalni supstituti.

2. TEORIJSKI PRISTUP

Pored osnovne teorijske i praktične dileme, koja postoji u pogledu odnosa između institucionalnog pluralizma i institucionalnog monizma, odnosno odnosno između logične institucionalne komplementarnosti i neproaktivne institucionalne jednostranosti, u ekonomskoj literaturi postoji još jedna izražena teorijska i praktična dilema, koja se odnosi na dualizam između teorijske retorike o institucionalnom monizmu i njegove praktične vulgarizacije, odnosno praktičnog pretvaranja i manifestovanja propagiranog institucionalnog monizma (tržišnog regulisanja) u njegove pseudo (kvazi) oblike.

Bez obzira na ideološko-apologetsku pozadinu bilo kojeg institucionalnog i/ili kvazi-institucionalnog monizma, suština problema je mnogo dublja i složenija, pa kao takva zahtijeva temeljna naučna istraživanja i objašnjenja.

Nedostatak i/ili redukcija institucionalne konkurencije je objektivno predstavljao ozbiljnu prepreku za institucionalni i opšti privredni razvoj, pa čak i za ekonomski rast (ako zanemarimo pojedine kratkoročne periode u kojima su djelovali specifični faktori uticaja, kaomšto su npr. Strane direktne investicije, inostrane pomoći i sl.). U kriznom periodu traženja optimalne kombinacije institucionalnih aranžmana, primjena bilo kojeg tipa institucionalnog monizma (dirizma ili tzv. »tržišnog fundamentalizma«) pokazala se anti-produktivnom. Naučno je dokazano (Nobelovac D. North i dr.) da su razvijene institucije preduslov ekonomskog rasta i razvoja. U relevantnoj i veoma obimnoj ekonomskoj literaturi o institucijama, koju sam konsultovao, našao sam veliki broj shvatanja, koja su na liniji primjene institucionalnog pluralizma. Međutim, postoji određeni broj suprotnih shvatanja, koja podržavaju primjenu institucionalnog monizma neoliberalnog tipa. Bez obzira na različitu uspješnost primjene prvih (u razvijenim), a drugih recepata (u većini tranzicijskih država), teorijska dilema je već decenijama prisutna. Evidentna je na našim regionalnim prostorima (u državama SEE) nedovoljna istraženost predmetne teme. Zbog toga je njeno istraživanje, koja spada u oblast institucionalne ekonomske analize, ne samo aktuelno, nego i izuzetno značajno, kako s aspekta teorijsko-istraživačkih izazova, tako i pružanja određenih naučno zasnovanih predloga i zaključaka za buduće praktične institucionalne reforme.

Dosadašnja istraživanja u inostranoj i domaćoj naučnoj literaturi potvrdila su raznoglasje shvatanja o institucionalnom načinu privrednog regulisanja. Većina respektivnih svjetskih

ekonomista zalaže se za primjenu institucionalnog pluralizma. Ali, nije mali broj ekonomista koji zastupa shvatanje o dovoljnosti monističke (tržišne – uglavnom neoliberalne) regulacije. Teorijska dilema o prednjem dugo traje i stalno se reprodukuje.

Globalna ekonomska i finansijska kriza je ubjedljivo afirmisala dominantna shvatanja o potrebi primjene institucionalnog pluralizma. Pa ipak, bez obzira na teške posledice i »gašenje požara« preko direktne pomoći od strane države, ona nije neutralisala suprotna shvatanja pojedinih (neo)liberalno opredijeljenih autora. Navedena shvatanja su aktualna upravo i najviše u praksi većine tranzicijskih država, u kojima se kriza reprodukuje još od socijalizma, kao i poslije njegovog sloma. Za ta teorijski suprotna shvatanja je karakteristična retorička monistička isključivost, koja je, na žalost, u dijelu praktične primjene u pojedinim tranzicijskim privredama praćena sasvim suprotnom fenomenologijom, koja u značajnom dijelu može s pravom nositi epitet »kvazi«. Zašto? Zato što umjesto konkurencije caruju monopoli, umjesto masovnosti efikasnih vlasnika rijetki i povlašćeni svojinski titulari, umjesto integralnog tržišta skućene i pseudo-tržišne strukture a umjesto masovnih ekonomskih sloboda značajna nezaposlenost i redukovani izbor.

Navedena teorijska dilema i evidentan raskorak između teorijskog monizma i njegove praktične vulgarizacije u značajnoj mjeri su opredijelili nivo i kvalitet institucionalnih aranžmana i ambijentalnih uslova u kojima su se formirale i razvijale klice institucionalnih promjena u tranzicijskim postsocijalističkim državama, kojima pripadaju države SEE. Pri tome je karakteristično ignorisanje postojećih teorijskih koncepata (posebno neoinstitucionalnih ekonomskih teorija), kao i praktičnih pozitivnih primjera održivih institucionalnih okvira u razvijenim državama.

Prednje je dovelo do toga da privrede država SEE regiona nijesu ni približno na nivou vodećih zemalja po konkurentnosti, niti po drugim relevantnim ekonomskim pokazateljima. Svjetski ekonomski forum je u Izvještaju o konkurentnosti za 2013. godinu (Indeks globalne konkurentnosti) objavio da se Slovenija nalazi na 62. mjestu od 142 zemlje, dok je Srbija tek na 101. mjestu. Crna Gora je zabilježila blagi skok sa 72. na 67. mjesto, mada treba istaći da je 2011. godine bila na 60. mjestu, odnosno 2010. na 49. mjestu. Primijetnan je veliki napredak Bosne i Hercegovine za 20 mjesta (sa 107 na 87), kao i nazadovanje Slovenije (za šest mjesta) i Srbije (za 16 mjesta)

Tabela 1: Pozicija zemalja regiona na listi globalne konkurentnosti

Država/godina	2008	2009	2010	2011	2012	2013
<i>Slovenija</i>	42	37	45	57	56	62
<i>Crna Gora</i>	65	62	49	60	72	67
<i>Hrvatska</i>	61	72	77	76	81	75
<i>BJRMakedonija</i>	89	84	79	79	80	73
<i>Srbija</i>	85	93	96	95	95	101
<i>B i H</i>	107	109	102	100	88	87

Izvor: Svjetski ekonomski forum, Izvještaj o konkurentnosti, 2013.

3. KONTRADIKTORNOST PRINCIPA »SLOBODNE TRGOVINE«

U Crnoj Gori je neoliberalizam praktično ugrađen u Ustav: u članu 139, dio IV, koji se naziva Ekonomsko uređenje, piše da se „*ekonomsko uređenje zasniva na slobodnom i otvorenom tržištu, slobodi preduzetništva i konkurencije*“... Izgleda kao da je crnogorskom Ustavu potrebno pomirenje principa tržišta i preduzetništva na jednoj strani i socijalnih ciljeva i državne intervencije na drugoj, koje u postojećem tekstu jednostavno ne postoji, već su ove odredbe duboko kontradiktorne.

Sjetimo se da je pokušaj da se principi „slobodnog tržišta“ uključe u Ustav Evropske unije neslavno se završio – predlog Ustava je odbijen na referendumu od strane Francuske i Holandije 2005, poslije čega su obustavljene procedure za njegovu ratifikaciju u drugim zemljama članicama. U predloženom tekstu ustava EU, termin „tržište“ se pominje na više od 80 mjesta, ali su kreatori ustava pazili da ne pomenu „slobodno tržište“ – termin koji simobilizuje kapitalizam američkog (da ne kažemo neoliberalnog) tipa, prema kome zapadno-evropski radnici i lijeve partije (ne bez razloga) imaju veliki otpor. Ali, i bez „slobodnog tržišta“, predloženi tekst Ustava je imao jaku neoliberalnu agendu, koju su birači jasno prepoznali. Jedna od formulacija u uvodnom dijelu ustava se odnosila na „slobodnu konkurenciju bez distorzija“.

Poslije odbijanja predloga Ustava, politička elita EU je pribjegla Lisabonskom sporazumu. U uvodnom dijelu sporazuma (tačka 3) pominje se „unutrašnje tržište“ (EU), dok je „slobodna konkurencija bez distorzija“ brisana. Ova odredba je unesena u aneks 27 o „unutrašnjem tržištu i konkurenciji“. Za razliku od Lisabonskog sporazuma, Ustavu zemalja Zapadne

Evrope u principu ne sadrže odredbe koje upućuju na tržišnu privredu ili „slobodno tržište“, ali zato se država blagostanja (eng. „welfare state“) ili socijalna država (njem. „Sozialstaat“) visoko kotira na listi osnovnih vrijednosti. Ovo je slučaj i u crnogorskom Ustavu, gdje se već u članu 1 kaže da je Crna Gora „država socijalne pravde“.

„Slobodno tržište“ se ne pominje čak ni u Ustavu SAD- uporištu deklarativnog ekonomskog liberalizma. U principu, „slobodno tržište“ je veoma kontroverzan koncept. Dok na jednoj strani zagovornici „slobodnog tržišta“ smatraju da ono vrši najefikasniju alokaciju resursa, obezbjeđuje konkurenciju i napredak, pa mu zbog toga treba omogućiti da slobodno djeluje, kritičari ovog koncepta tvrde da „slobodno tržište“ ima sasvim suprotan efekat: jaka konkurencija dovodi do prirodne selekcije i propadanja malih i slabih, uz istovremeno formiranje velikih kompanija, koje dobijaju oligopolističke i monopolističke karakteristike. Na taj način se konkurencija ne održava, već sužava (koncentriše). Poseban aspekt navedenog problema predstavlja uloga nomenklatura (partijskih, administrativnih, lobističkih i drugih) u procesu monopolizacije tržišta i resursa.

Dok zagovornici „slobodnog tržišta“ smatraju da državnu intervenciju treba izbjegavati, jer su njeni efekti navodno štetniji od negativnih efekata djelovanja „slobodnog tržišta“, zagovornici intervencionizma smatraju da je intervencija države neophodna da bi tržište uopšte funkcionisalo. Državna intervencija se može vršiti na razne načine, a jedan od njih je diskreciono subvencionisanje učesnika na tržištu. Umjesto komentara, navešćemo neutralan stav, koji ne kao parola napisan na Univerzitetu Harvard: „tržište počinje tamo gdje se država završava“. Ta poruka je previše indikativna, jednostavna i razumljiva.

Prema doktrini o „slobodnom tržištu“, država bi trebalo da pusti neuspješna preduzeća da propadnu, kako bi se tržište „očistilo“ od neuspješnih i nesposobnih i otvorio prostor za sposobne i inovativne. Da li je to možda imao na umu pisac odredbi crnogorskog Ustava o „slobodnom tržištu“, preduzetništvu i konkurenciji. U praksi sve to izgleda drugačije. Država se često stavlja u ulogu spasioca posrnutih državnih i privatnih preduzeća (odabranih), čime se narušavaju principi postavljeni navedenim ustavnim odredbama. Za prednje je Evropska Komisija u Izvještaju o napretku Crne Gore, koji je prezentovan 16.10.2013. iznijela kritike zbog davanja učestalih i neplanskih subvencija (npr. za električnu energiju Kombinat aluminijuma Podgorica). Naglasila je da ako se Kombinat aluminijuma Podgorica proda, to mora da bude isključivo bez državne pomoći.

Efekti kvazi-institucionalnog monizma, koji se primjenjuje manje ili više u svim državama SEE regiona su da bogati postaju još bogatiji, a siromašni još siromašniji. Pored navedenih opštih karakteristika, SEE „razvojni“ model ima i svoja obilježja: akumulaciju kapitala od strane izuzetno malog broja lica (ove persone su kao po pravilu kumovi, prijatelji i članovi familije političkog rukovodstva zemlje) i opšta socijalna nesigurnost (nezaposlenost, enormno visoki troškovi življenja, neefikasna socijalna i zdravstvena zaštita, skupo i neprimjereno obrazovanje, nesuzbijanje svih vidova nasilja i dr).

Nerazvijene zemlje, u koje spadaju Crna Gora i njeni susjedi, često su izložene pritiscima od strane međunarodnih institucija poput MMF-a, Svjetske banke i Svjetske trgovinske organizacije, koje imaju za cilj da se ove zemlje povinuju „slobodnoj trgovini“ i prihvate je kao jednu vrstu cilja za sebe. U stručnoj javnosti se više ne postavlja pitanje svrhe slobodne trgovine i njenih efekata na domaću ekonomiju, već se praktično uvodi neka vrsta trke kako da što bolje i više otvorimo ekonomiju za robu iz inostranstva.

Na domaće proizvođače u Crnoj Gori npr. ne moramo ni da mislimo, jer ih gotovo i nema. Zašto ih nema? Da li njihovo nepostojanje ima veze sa „slobodnom trgovinom“? Da li je „slobodna trgovina“ dobra za nerazvijene zemlje? Da li se insistiranje na slobodnoj trgovini zasniva na empirijskim dokazima o korisnosti slobodne trgovine ili na vjeri u slobodnu trgovinu?

Slobodna trgovina je navodno korisna za oba partnera i pomoći će nerazvijenoj zemlji da se razvije, pošto će moći da plasira svoje proizvode na velikom tržištu! U smislu Teorije igara, radi se, navodno, o „non-zero-sum game“ ili igri u kojoj dobitak jednog igrača ne znači gubitak za drugog, već oba igrača mogu i treba da budu na dobitku. Fundamentalna greška u liberalnoj teoriji slobodne trgovine leži u tretmanu međunarodne konkurencije. Kad (neo)liberalni ekonomisti diskutuju o konkurenciji u okviru nacionalnog tržišta, uočavaju da kompanije s niskim troškovima kroz cjenovnu konkurenciju poražavaju one s visokim troškovima. Dolazi do tzv. „prirodne“ selekcije – konkurencija radi za jake. U razmjerama međunarodne trgovine, međutim, isti teoretičari odjednom tvrde da slobodno tržište i konkurencija rade za slabe odnosno za nerazvijene zemlje! Pokazalo se da to nije tačno.

4. POTREBNE MJERE ZA OBEZBJEĐENJE EKONOMSKOG RASTA

Veliki raskorak, između teorijskih opservacija, izvedenih iz prakse upravljanja poslovnim investicionim poduhvatima u razvijenim tržišnim privredama i naše stvarnosti otvara pitanje: zašto u našoj poslovnoj praksi, ima malo primjera koji liče onima u razvijenim tržišnim privredama? Smatramo da osnovni razlog leži u institucionalnoj (ne)uređenosti, koja je uvijek u funkciji razvoja i/ili anti-razvoja. U tom kontekstu bi trebalo preduzeti određene reformske zahvate, i to:

- Prvo, decentralizaciju i dekoncentraciju vlasti i javne uprave u cilju približavanja korisnicima i povećanja fleksibilnosti u radu. Osnovni izazov je obezbjeđenje efikasne centralne koordinacije i kontrole bez narušavanja slobode rada nižih nivoa organizacije vlasti.
- Drugo, razdvajanje funkcija kreiranja politika od funkcija njihove realizacije i eliminisanje posredničkih birokratskih struktura.

- Treće, uvođenje sistema kvaliteta usluga javne uprave (administracije) u cilju potpunog zadovoljenja potreba građana, radnika i preduzetnika, orijentacijom na očekivanja pojedinačnog korisnika i
- Četvrto, unapređenje regulativnih mehanizama, smanjenje kvantiteta i poboljšanje kvaliteta zakonske regulative, sniženje troškova njihove implementacije i unapređenja sistema kontrole njihovog izvršavanja.

Razvoj kulture održivog razvoja u cilju podsticanja promjena u pristupu i stavovima preduzeća, menadžera i radnika prema problemima zaštite i unapređenja životne sredine u skladu sa standardima Evropske unije, takođe je bitna komponenta. Da bi se podstakle promjene u stavovima, potrebno je u svim sferama obrazovanja, informisanja i promocije isticati značaj elemenata kao što su ekološka etika, preventivni ekološki menadžment, i razrada posebnih programa za osiguranje održivog razvoja po izvoznim klasterima.

ZAKLJUČAK

Savremeni nivo razvijenosti, mogućnosti održivog privrednog razvoja i izlaska iz ekonomske krize u tranzicijskim državama SEE značajno zavise od izbora pluralističkog ili monističkog načina institucionalnog regulisanja. Kvalitetni institucionalni aranžmani podrazumijevaju komplementarno djelovanje svih institucija koje predstavljaju i ograničenja za oportunističko vođenje makroekonomske politike.

Pluralistički institucionalni ambijent mora biti razvojni prioritet SEE država u tranziciji, kako s aspekta stvaranja privlačnog poslovnog ambijenta za strana ulaganja, tako i aspekta prevazilaženje brojnih negativnosti i kriznih faktora uticaja. Pluralistički institucionalni okvir predstavljaju jednu od ključne kompetencija savremenih privrednih sistema, jer omogućuje primjenu naprednih znanja i tehnologija, preko kojih se stvaraju konkurentске prednosti i stvara pretpostavke za eliminaciju sociopatoloških pojava kao generatora kočionog mehanizma tranzicije.

Uslov za prevazilaženje postojećeg stanja i stvaranje ambijenta za dinamičan ekonomski rast i razvoj je uspješno analiziranje, donošenje konzistentne razvojne politike pa tek onda rješavanje kompleksnih pitanja institucionalizacije privrede i društva. Istovremeno, za kvalitetno funkcionisanje privrede neophodan je dobro koncipiran finansijski sistem, čija je uloga da slobodna novčana sredstva usmjerava u najproduktivnije oblasti, kao i da alocira rizik prema onim subjektima, koji na najbolji način mogu da upravljaju njime.

Na bazi iskustava duge i još aktuelne krize, potrebno je precizno definisati i obezbijediti sprovođenje odgovarajuće institucionalne regulative u svim društvenim podsistemima, u cilju

minimiziranja potresa kako bi se stvorili uslovi za ekonomsku stabilizaciju, ekonomski rast i održivi ekonomski razvoj u državama regiona Jugoistočne Evrope .

LITERATURA

1. Drašković, M. & Radović, D., (2012), »The economy of Conventions Originality and Similarities with Neoistituionalism«, Montenegrin Journal of Economics, Vol. 8, No 1, 207-222.
2. Drašković, V. (2009), »Globalna finansijska kriza i neoliberalna dogma«, Ekonomija-Economics Vol.16, No. 1, 127-148.
3. Drašković, V. i dr. (2010) Globalizacija u ogledalu razvoja, krize i medija, ELIT, Podgorica.
4. Drašković, V. & Drašković, M. (2009), »Priority of the anti-crisis economic policy based on innovative-institutional changes«, Montenegrin Journal of Economics, Vol.5, No. 10, 47-52.
5. Drašković, V. i Drašković, M. (2013), Institucije, poredak i tranzicija, Rifin- Zagreb i ELIT -Podgorica,
6. Madžar, Lj. (2001) Makroekonomsko planiranje i tržišna privreda, Savezni sekretarijat za razvoj i nauku, Beograd.
7. North, D. (1987), »Instituions, transaction cost and economic growth«, Economic Inwuiry, Vol.25, No. 3, 418-432.

Internet izvori

- <http://ec.europa.eu/eu220/pdf>
- <http://databank.worldbank.org>
- <http://www.skupstina.me/images/dokumenti/ustav-crne-gore.pdf>